

הפתרון הנציונל-סוציאליסטי של השאלה הצוענית*

מיכאל צימרמן

בני הקבוצה שברצוני לעסוק ברדיפתה על-ידי המשטר הנציונל-סוציאליסטי, מכונים "צוענים", "רומא", או גם "סינטי ורומא".¹ המושג "צוענים", ששורשיו האטימולוגיים אינם ברורים לגמרי, הוא מושג רב משמעויות. מושג צוענים סוציולוגי, המזהה קבוצה זו עם האוכלוסייה הנוודת - לפעמים רק עם האוכלוסייה הזרה הנוודת - הוא הקוטב האחד, לעומת תפיסה של הצוענים המבוססת על קטגוריות כמו "קבוצה אתנית", "עם", "שבט", או "גזע", שהיא הקוטב השני. נקודת המבט השנייה מופיעה בגרסה תרבותית ויוצאת מהנחה שלצוענים הוויית חיים ותרבות ייחודית השונה תכלית שינוי מזו של רוב האוכלוסייה, וכן בגרסה ביולוגית, הרואה בצוענים קבוצה הקשורה בקשרי מוצא ו"דם". הן ההסבר התרבותי והן ההסבר הביולוגי עשויים לשמש נקודת מוצא להגדרה גזענית של הצוענים. במקרה האחד מוצבות תרבויות הלא-הצוענים והצוענים זו מול זו, ההבדלים התרבותיים מוגדרים כבלתי ניתנים לגישור והתרבות הצוענית מוכרזת כבלתי נסבלת. במקרה השני לא זאת בלבד שהצוענים מוגדרים כבעלי "דם זר", אלא הם מוכתמים גם בתווית של "נחותים".

באופן כללי, מושג הצוענים המבוסס על קטגוריות ה"קבוצה האתנית", ה"עם", ה"שבט", או ה"גזע" הוא מושג צר יותר ובו בזמן רחב יותר מזה המבוסס על טיעונים סוציולוגיים. צר יותר במובן שאינו כולל אותם נוודים אשר לפי התפיסה האתנית אינם נמנים עם הצוענים; רחב יותר במובן שהוא כולל אותם יושבי קבע, או יושבי קבע באופן חלקי, המגדירים עצמם מבחינה אתנית ותרבותית כצוענים, כסינטי, או כרומא. חרף חפיפה מסוימת, הקבוצה המכונה "צוענים" מראה בתפיסה אתנית של המושג הרכב שונה מאשר בהגדרה סוציולוגית שלו.

לפי הצעה שהעלתה התנועה לזכויות האזרח של הסינטי והרומא בגרמניה בשנות ה-80, התאזרח בציבור הגרמני צמד המילים "סינטי ורומא" ככינוי כולל לכל קבוצות הצוענים. הסינטי הם הקבוצה הצוענית הגדולה ביותר במרחב הדובר גרמנית. יש ראיות לכך שנוכחותה בו קיימת מזה קרוב ל-600 שנה. המונח "רומא" משמש במרחב הדובר הגרמנית להגדרת קבוצות הצוענים שמוצאן ממזרח ומדרום-מזרח אירופה. אולם מחוץ למרחב לשוני זה, "רומא" נחשב למונח כולל לכל הצוענים, כולל ה"סינטי", שהם קבוצה נטולת חשיבות מספרית בתוך הכלל.

¹ בהמשך המאמר יצינו ממצאי מחקרים חדשים בלבד. לתימוכין נוספים ראה: Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage"*, Hamburg, 1996.

"סינטי" ו"רומא" הם כינויים שנתנו הצוענים לעצמם כהשלמה, או כתחליף לשם "צוענים". ההשתייכות לסינטי או לרומא, קבוצות שלכידותן מבוססת על הזדהות פנימית ועל הסטיגמה שהודבקה להן מבחוץ, מוגדרת על-ידי גורמים שונים. קשרי משפחה ושפה נחשבים בעלי חשיבות לא פחותה מאשר התרבות הייחודית, הריחוק מן הלא-צוענים, ואצל מיעוט בקרב הצוענים - חיי הנוודות. התנועות לזכויות האזרח והארגונים הפוליטיים של הסינטי והרומא מדגישים גם את הגורל המשותף, קרי רדיפת הצוענים על-ידי המשטר הנציונל-סוציאליסטי. לעומת זאת, התזה הטוענת כי קיימת זהות צוענית קבועה ומתמדת, על-היסטורית כביכול, אינה ניתנת לאימות. ראיית הצוענים את עצמם מבוססת על דרגות שונות של הסתגרות ותרבות ביחס לאוכלוסיית הרוב, ועל דרגות שונות של טיפוח תרבותם הייחודית והאינטנסיביות שבה הם חיים אותה.² מעטים בלבד מקרב הצוענים מדגישים הכרה פוליטית משותפת לכל קבוצות הצוענים, למשל "עם" או "לאום".

כשהציבור הלא-צועני מאמץ מושגים כמו "רומא" או "סינטי ורומא", מושגים אלה הופכים לציון בפי זרים, אף שהונהגו על-ידי התנועה לזכויות האזרח של הסינטי והרומא עצמה. בהשוואה למושג "צוענים" מציינות הגדרות אלה התפתחות חדשה, שכן הן מצביעות על התגברות ההכרה העצמית בקרב הצוענים ועל עניין רב יותר בקרב קבוצה זאת בכל הקשור לדימויה בציבור הלא-צועני.

קיצורו של דבר, הכינויים "צוענים", "סינטי" או "רומא" כשלעצמם אינם כוללים אמירה חד משמעית על תוכם. לפיכך, אם ברצוננו להבליט את הנקודות הספציפיות במדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים בהשוואה למדיניות שקדמה לה, חשוב לנתח את צורות השיח השונות על הצוענים ואת התפתחותן והשפעותיהן, ולהתחקות אחר קווי הרצף ונקודות המפנה בצורות שיח אלה.³

היטלר והשאלה הצוענית

בתקופת המשטר הנציונל-סוציאליסטי היו הצוענים קרבנות לרצח עם. רצח עם נראה במבט ראשון מנוגד לעובדה שהשאלה הצוענית תפסה מקום משני בלבד בחזיונות התעתועים של

² סקירת תרבות הצוענים ותולדותיהם, ראה: Angus Fraser, *The Gypsies*, Oxford/Cambridge 1995; Katrin Reemtsma, *Sinti und Roma: Geschichte, Kultur, Gegenwart*, Munich, (Mass.), 1996.

³ לפירוש המושגים "צוענים", "סינטי" ו"רומא" אני מייחס חשיבות רבה לשיחות שקיימתי עם לאו לוקסן (Lucassen) (אוניברסיטת לידן) ועם וים וילמס (Willems) (המרכז לתולדות המהגרים באמסטרדם, Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, Amsterdam). ראה גם: Leo Lucassen, "Zigeuner" in Deutschland 1870-1945: Ein kritischer historiographischer Ansatz, in 1999: *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 10 (1995), no. 1, pp. 82-100; Wim Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner: Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme*, Utrecht, 1995; Jacqueline Giere (ed.), *Die gesellschaftliche Konstruktion des Zigeuners: Zur Genese eines Vorurteils*, Frankfurt a.M./New York, 1996; Wulf D. Hund (ed.), *Zigeuner: Geschichte und Struktur einer rassistischen Konstruktion*, Duisburg, 1996.

היטלר ובשיקוליו הפוליטיים. ההתבטאויות שהשמיע, ב-2 באוקטובר 1941 בשיחה עם ריינהרד היידריך, ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt,) (RSHA), אופייניות למחשבותיו של הדיקטטור על קבוצה זו. השיחה נסבה על שירות צבאי לצוענים תושבי גרמניה בזמן המלחמה. היידריך, שהעלה נושא זה, השתמש במונח הגזעני של צועני "בן כלאיים א-סוציאלי", מונח שנודע לו משקל רב בגיבוש המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים. היטלר הסתפק בהשמעת רעיונות נדושים. תחילה כינה את הצוענים "מטרד" (Plage) לאוכלוסייה הכפרית, ובהמשך הזכיר את הסטראוטיפ של הגנב הצועני, כשהוא מסתמך על האנקדוטה האבסורדית בדבר אלפי צוענים מרומניה ומהונגריה שהוכשרו בלימוד שיטתי (Schulmäßig) לכייסות ונהרו לוווינה ב-1908 לרגל יובל ה-60 לשלטונו של הקיסר פרנץ יוזף. לבסוף אמר כי מקום הרומנטיקה הצוענית הוא ב"ברים של בודפשט" וכי ההונגרים כולם הם צוענים. לאחר דברים אלה, שהיטלר השמיע מן הסתם בעוקצנות, שינו היטלר והיידריך את נושא שיחתם.⁴

מיעוט עניינו של היטלר בשאלה הצוענית היה בעל השלכות כבדות משקל על ההיסטוריוגרפיה. אותם היסטוריונים שהעמידו את היטלר ואת האנטישמיות שלו במרכז מחקריהם על מדיניות ההשמדה הנציונל-סוציאליסטית התקשו להקדיש תשומת לב לרצח הצוענים מכיוון שמבטם היה מופנה אל הדיקטטור, דבר שהביא אותם במידת מה לידי תלות במבטו של זה האחרון. אולם לנוכח מיעוט חשיבותה של קבוצה זאת בהשקפת עולמו האישית של היטלר, נודעת חשיבות לשאלה מדוע נרצחו בני סינטי ורומא באושוויץ-בירקנאו ובמקומות אחרים. הדברים קשורים למסקנות הנוגעות בתמונת המשטר הנציונל-סוציאליסטי, ותפקידו של הדיקטטור בו, העולות מן הפער בין רצח המונים זה לבין עניינו המועט של היטלר בשאלה הצוענית. במשתמע יש לסוגיה זאת נגיעה גם למשקל שההיסטוריוגרפיה מבקשת לייחס לקבוצות השוליים במשטר הנציונל-סוציאליסטי.

התבוללות כפתרון בלתי ישים

המדיניות שהיתה נקוטה בגרמניה כלפי הצוענים במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 התבססה על תפיסה אבסולוטיסטית מאוחרת שנתגבשה בייחוד בחצרו של קיסר אוסטריה בווינה. תפיסה זאת, שנוסחה ב-1783 בצו מטעם הקיסר יוזף השני, אסרה על הצוענים - שמאותה עת ואילך שוב היה אסור להרגם כמי שאין הגנת החוק חלה עליהם - לנוע ולנווד, להחליף את שמותיהם ולחיות ביערות. הם חויבו לעסוק בחקלאות ולגור בבתים. עונש מלקות הוטל על השימוש בשפת הצוענים, הרומאנס (Romanes). כמו כן נאסר על הצוענים להתחתן בינם לבין עצמם ולקיים חיי אישות ללא נישואים, והיתה תכנית להפקיע מהם את

⁴ Dr. Koeppen über Hitlers Tischgespräche, pp. 33f, Bericht no. 39, Führerhauptquartier (3.10.1941, p. 3) Abendessen, 2.10, Institut für Zeitgeschichte (IfZ), FA 514

ילדיהם ולחלקם בין אזרחים לא-צוענים. בהיעדר יכולת אכיפה ממשלתית ובשל נטייתם של בני רומא להסתגרות לא הניבה תפיסה זו, שביקשה לכפות על הצוענים ישיבת קבע והיטמעות באוכלוסייה החקלאית, פרות רבים. אותה תפיסה אומצה לימים בצורה מתוקנת על-ידי מדינות אחדות ברייך הגרמני, אולם האמצעים שהשתמשו בהם היו מתונים יותר. הטיעונים שעל פיהם העניקו מומחים כמו היינריך גרלמן (Grellmann)⁵ לגיטימציה למדיניות ההבסבורגית כלפי הצוענים, הטביעו את חותמם על השיח על אודות הצוענים לשנים ארוכות. גרלמן כתב בספרו *Die Zigeuner: Ein historischer Versuch* (1783), שעל-ידי חינוך וישיבת קבע ניתן יהיה "להפוך אותם לאזרחים מועילים". הוא התלבט בשאלה אם תחילה יש צורך לעשות "עם" זה, "ששוטט במשך מאות שנים בדרכים לא-דרכים ובשממה", לבני אדם, או שמא הצוענים הם כבר בני אדם. עם זאת הודה שנוסף על מוצא הצוענים, "על צורת החשיבה הקשורה בו" שאותה ניסה להוכיח בעזרת תערובת של הסטראוטיפים האנטי-צועניים הנפוצים, יש להתחשב גם ב"תנאים" שבהם חיו עד כה. ייתכן שבדור החניכים הראשון "שורש ההשחתה" נטוע עמוק מדי, אך המאמץ "ישא פרי בדור השני או השלישי". רק אז ייווכחו הכל לדעת עד כמה "בלתי כלכלי" היה זה "להשליך את הצועני כפסולת סיגים".⁶

אולם הדרישה שהיתה מקופלת בתפיסה זו, כי הצוענים יעברו לישיבת קבע ויסתגלו לסביבתם, יכולה היתה לזכות בהסכמת הציבור במדיניות המעשית ב-150 השנים הבאות רק בשל כך שכמעט כל הקהילות הניחו שלא הן יהיו המקום שבו יעברו הצוענים לישיבת קבע. מנקודת מבט זאת לא היתה הדרישה המופשטת להעביר את הצוענים לישיבת קבע אלא תמציתה של מדיניות גירוש. אף-על-פי-כן, במאות ה-19 וה-20 עסקו רוב הצוענים בפועל במקצועותיהם במקומות מושב של קבע, לא אחת בערים.⁷

המשטרה היתה המופקדת בלעדית על המדיניות כלפי הצוענים. היא הגדירה קבוצה זאת, שמנתה בגרמניה כ-20,000 נפש, קרי פחות מ-0.03 אחוזים מאוכלוסיית הרייך ב-1910,

⁵ על גרלמן בהרחבה ראה: Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, pp. 23-90.
⁶ Heinrich M. G. Grellmann, *Die Zigeuner: Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksahle dieses Volkes in Europa nebst ihrem Ursprunge*, Dessau/Leipzig, 1783, pp. 140, 10, 139, 6

⁷ על הסיבות למדיניות זו בתחום הסעד לנזקקים והתמקצעות המשטרה ראה: Leo Lucassen, *Zigeuner: Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffs in Deutschland 1700-1945*, Cologne, 1996; מחקרים חשובים נוספים על המדיניות כלפי הצוענים לפני 1933: Thomas Fricke, *Zwischen Erziehung und Ausgrenzung: Zur württembergischen Geschichte der Sinti und Roma im 19. Jahrhundert*, Frankfurt a.M., 1991; *Zigeuner im Zeitalter des Absolutismus: Bilanz einer einseitigen Überlieferung*, Pfaffenweiler, 1996; Ulrich F. Opfermann, "Daß sie den Zigeuner-Habit ablegen": *Die Geschichte der "Zigeuner-Kolonien" zwischen Wittgenstein und Westerwald*, Frankfurt a.M., 1996; Evi Strauss, "Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885-1926," in *Gießener Hefte für Tsiganologie*, 3 (1986), nos. 1-4, pp. 31-108; Strauss, "Die Diskriminierung von Sinti und Roma in Bayern vom Ende des 19. Jahrhunderts bis Anfang der 20er Jahre," in Ludwig Eiber, *"Ich wußte, es wird schlimm": Die Verfolgung der Sinti und Roma in München 1933-1945*, Munich, 1993, pp. 13-20.

"מטרד" שיש "להילחם" בו. המשטרה התבססה בפעולתה על הגדרה סוציוגרפית של ה"צוענים" ושל בני אדם הנוודים כדרך הצוענים". לכאלה נחשבו בני אדם שנדדו בדרכים בקבוצות משפחתיות במשך לפחות חלק מהשנה, בפועל או לפי סברת המשטרה, ברוב המקרים במרחב גאוגרפי מצומצם ביותר. אולם ה"לחימה בצוענים", מדיניות שהפליה גלומה בה בולטת לעין, לא הניבה תוצאות משמעותיות, שכן שאיפתם היחידה של השלטונות השונים הייתה להרחיק את הצוענים מתחום השיפוט שלהם. עקב כך שמו השלטונות לאל זה את מאמציו של זה ב"לחימה במטרד הצועני".

המשטרה ומשרדי ממשלות הרייך והמדינות המשיכו גם לאחר 1933 לדבוק במתכונת זאת של מדיניות כלפי הצוענים, שנעה בין שני קטבים: גירוש הצוענים לעומת יישובם במקומות של קבע. אולם השנים הראשונות למשטר הנציונל-סוציאליסטי הביאו עמן לא רק המשכיות באותה מתכונת של מדיניות. במדינות רבות הוחרפו החוקים והצווים שחלו על הצוענים, ותמיכות שונות שהוענקו להם צומצמו במידה ניכרת. ביישובים רבים אף הוקמו מחנות איסוף לצוענים, שנבדלו ממקומותיהם הקודמים בחומרת הפיקוח והמעקב שהוטלו עליהם.

נאורות והיגיינת הגזע

השיח על הצוענים שהתפתח בשלהי התקופה האבסולוטיסטית ראה בצוענים בריות פגומות (Mängelwesen), אשר הנחשלות שיוחסה להם לא נבעה מ"אופיים המקורי" בלבד אלא גם מהשפעות חברתיות. לפיכך סברו שאפשר לתקן מצב זה על-ידי מדיניות של התערבות חברתית. הגזענות המודרנית, לעומת זאת, ייחסה לצוענים "נחיתות" (Minderwertigkeit) בסיסית וקבועה, שנבעה מ"גורל תורשתי" (Erbschicksal). הנוירולוג והפסיכיאטר רוברט ריטר (Ritter), שהמכון לחקר היגיינת הגזע (Rassenhygienische Forschungsstelle), שבראשותו השפיע רבות על גיבוש המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים, טען כי הצוענים חסרים כל אינדיבידואליזם והגדרים "פרימיטיביים טיפוסיים", "חסרי היסטוריה" ו"דלי תרבות".⁸

אם כי תפיסה זאת היתה מבוססת על הסטראוטיפים הנפוצים שהודבקו לצוענים, היא ציינה מפנה מרחיק לכת בגישה כלפיהם. למרות ההשפעה על דימוי הצוענים שהיתה עוד קודם לכן להלך המחשבה הגזעני הביולוגי, לא הועלו עד לשליש הראשון של המאה ה-20 התנגדויות עקרוניות למטרות שהציבה לעצמה המדיניות כלפי הצוענים, שכללו את צירופם למערכת החינוך ואת הטמעתם התרבותית. לעומת זאת, אנשי היגיינת הגזע כמו ריטר

⁸ Robert Ritter, "Die Asozialen, ihre Vorfahren und ihre Nachkommen," in *Fortschritte der Erbpathologie, Rassenhygiene und ihrer Grenzgebiete*, 5 (1941), no. 2, pp. 137-155; Ritter, "Primitivität und Kriminalität," in *Monatsschrift für Kriminalbiologie und Strafrechtsreform*, 31 (1940), pp. 198-210, here p. 204; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, pp. 191-286

המליצו לנטרל באופן ביולוגי את סכנתם של ה"פרימיטיבים". לעומת היינריך גרלמן, שגרס ב-1783 כי פרט ל"מוצאם" יש לזקוף לצוענים לכף זכות את ה"תנאים" שבהם חיו עד לאותה עת, ריטר טען כי "אי אפשר לשנות את אופיים הגזעי הייחודי על-ידי השפעות סביבתיות".⁹ בעוד שגרלמן ביקש לשלב את הצוענים בחברה האזרחית, דרש ריטר "לעצור את המשך היווצרותם".¹⁰ האפשרות שהצוענים ישתנו, תפיסה שנתגבשה בשלהי התקופה האבסולוטיסטית שהבחינה בין עצם חיי הצועני להשפעות החברתיות הפועלות עליו, לא נכללה עוד בגזענות המודרנית. יחד עם זאת, הניגוד בין גרלמן לריטר, בין הגישה הנאורה להיגינת הגזע, היה מבוסס על השקפה משותפת, והיא שכדי לפתור את השאלה הצוענית יש להעביר מן העולם את הצוענים כקבוצה חברתית. למטרה זו התייחס ריטר כשהכריז ב-1938 כי הניסיונות המשטרתיים והסוציאליים לפתור את הבעיה הצוענית העלו חרס. מתוך "הכרת ייחודם הגזעי", יש ללכת "בדרכים חדשות".¹¹

דעותיו של ריטר היו אופייניות לפרדיגמה הגזענית שתורגמה בגרמניה הנציונל-סוציאליסטית למדיניות ממשלתית. ברוח זו עוקרו צוענים בתוקף "החוק למניעת ילודת צאצאים חולים בתורשתם" (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses), שנחקק ב-1933. חוקים נוספים שפגעו בהם היו "חוק להגנה על הדם והכבוד הגרמנים" שהטיל איסור על נישואין בין "ארים" ל"בני גזעים זרים", שהועבר בספטמבר 1935, ו"חוק בריאות הנישואין" (Ehegesundheitsgesetz), שנחקק אף הוא ב-1935 ואסר על "נחותים" להינשא. ריטר, שמכון המחקר שהקים היה מסונף למחלקה ל"רפואה תורשתית" (Erbmedizin) במשרד הבריאות של הרייך, לא היה היחיד בחוגי המדענים שעשה את הצוענים מושא למחקרים בתחום היגינת הגזע. פרויקטים דומים, אם כי בממדים מצומצמים יותר, תוכננו או בוצעו גם באוניברסיטאות גיסן, מינסטר, ברלין, פרנקפורט/מיין, מינכן, וינה וקניגסברג.

המכון לחקר היגינת הגזע של ריטר החל במחקריו על הצוענים באביב 1937. "צוותי עבודה ניידים" של "מומחים בקיאים בשפה ובעלי הכשרה מיוחדת בתחומי הגנאלוגיה וביולוגיית הגזע", כלשון הטקסט שבו הציג המכון את עצמו, "פקדו את הצוענים במקומות התכנסותם, בעגלות המגורים שלהם, במוסדות, בבתי סוהר ובמחנות" וחקרו אותם "ללא פשרות".¹² בעזרת "ממצאי המחקר" והערכת התיקים המשטרתיים הרבים, והחומר הגנאלוגי שבארכיון משפחות הצוענים של מכון המחקר שמקורו בארכיונים ובמשרדי קהילות כנסייתיות

⁹ Ritter, "Primitivität und Kriminalität," p. 205

¹⁰ שם, עמ' 210.

¹¹ Robert Ritter, "Zur Frage der Rassenbiologie und Rassenpsychologie der Zigeuner in Deutschland," in *Reichsgesundheitsblatt*, 1938, pp. 425f, here p. 426

¹² Hans Reiter, *Das Reichsgesundheitsamt: Sechs Jahre nationalsozialistische Führung*, Berlin, 1939, p. 357; Robert Ritter, "Die Bestandsaufnahme der Zigeuner und Zigeunermischlinge in Deutschland," in *Der Öffentliche Gesundheitsdienst*, 6 (1941), no. 21, pp. 477-489, here pp. 480f.

כנסייתיות ועיריות, נערכו לוחות תורשה (Erbtafeln). בעזרת אלה הוכנו חוות דעת על צוענים וצוענים בני תערובת, שהועמדו תמורת תשלום לרשות משרד משטרת הפלילים של הרייך. בדרך זאת נוצרה תשלובת מדעית-משטרתית של המשטרה הפלילית והמכון לחקר היגינת הגזע, שזכתה בהשפעה מכרעת על המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים להלכה ולמעשה, חרף קיומם של מוסדות מחקר מתחרים.

כשאר החוקרים בתחום היגינת הגזע, כיוון ריטר את מתקפתו העיקרית נגד "הצוענים בני התערובת" (Zigeunermischlinge), שאליהם ייחס למעלה מ-90 אחוזים מן האנשים "הנחשבים לצוענים" והגדירים "פרולטריון סחבות חסר צורה ואופי".¹³ הצעותיו של ריטר לפתרון השאלה הצוענית הגיעו לשיא קיצוניותם ברעיון שפרסם במאמריו המדעיים הרבים,¹⁴ והוא לפזר את הצוענים בין סוגי מחנות שונים. הוא הציע שלקבוצה הקטנה של ה"צוענים הנוודים טהורי הגזע" (stammechte Wanderzigeuner) יוענק חופש תנועה מוגבל בפיקוח משטרת, וכי בחורף יועברו למחנות פתוחים. לעומת זאת הציע לכלוא ב"מעצר מונע" (Sicherheitsverwahrung) את ה"צוענים בני התערובת", תוך הפרדה בין המינים. הצעה נוספת היתה להתיר לזוגות של "בני תערובת" לחיות יחד ב"מחנות מעצר מונע" (Verwahrlager) לאחר שיעוקרו, גם זאת רק באישור רשות מיוחדת לענייני הצוענים ברייך, שסבר כי יש להקימה. צעדים אלה נועדו לקדם את מטרתו של ריטר ולהביא ל"היעלמות" (Verschwinden) "האוכלוסייה הא-סוציאלית של בני התערובת".¹⁵

תיעוב קיצוני זה כלפי מי שנחשבו "בני תערובת", וכלפי "עירוב" (Vermischung) ו"מיזוג" (Verfließen) בכלל, עולה בקנה אחד עם הלך הרוח ששרר בקרב גדודי ה"פרייקורפס" (Freikorpskämpfer) והנציונל-סוציאליסטים המוקדמים ש"איסור כל עירוב" עמד במוקד תפיסת ההתגוננות הפסיכו-סוציאלית שלהם כפי שתוארה על-ידי קלאוס תווליט (Theweleit), ועם ההתנגדות הכללית ל"עירוב", שאלבר ממי אפיין אותה כתכונה בסיסית של הגזענות המודרנית.¹⁶ אין להתעלם מממד עומק חברתי זה, מכיוון שביסודה של הגזענות הפולקית,

¹³ Robert Ritter, "Die Zigeunerfrage und das Zigeunerbastardproblem," in *Fortschritte der Erbpathologie, Rassenhygiene und ihrer Grenzgebiete*, 3 (1939), no. 1, pp. 2-20, here p. 15;

Ritter, "Bestandsaufnahme," p. 481

¹⁴ Ritter, "Zigeunerfrage," p. 18; Ritter, "Primitivität und Kriminalität," p. 210; Ritter, "Zigeuner und Landfahrer," in *Der nichtseßhafte Mensch*, 1938, pp. 71-88, here p. 87

¹⁵ Eva Justin, "Typoskript zur 'Zigeunerforschung'," in Joachim S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie: "Zigeunerforschung" im Nationalsozialismus und in Westdeutschland im Zeichen des Rassismus*, Frankfurt a.M., 1991, pp. 469-500, here pp. 482-484

¹⁶ Klaus Theweleit, *Männerphantasien*, 2 vols., Reinbek, 1980, vol. 1, p. 418, & vol. 2, p. 12;

Albert Memmi, *Rassismus*, Frankfurt a.M., 1987, pp. 73f; Pierre-André Taguieff, "Die Metamorphosen des Rassismus und die Krise des Antirassismus," in Uli Bielefeld (ed.), *Das Eigene und das Fremde: Neuer Rassismus in der Alten Welt?*, Hamburg, 1991, pp. 221-268

אשר היתה נר לרגליהם של מוסדות מרכזיים ביותר במשטר הנצינול-סוציאליסטי כמו המשד הראשי לביטחון הרייך, היו מונחות גם אובססיות לא-מודעות.¹⁷

גזענות ומניעת פשיעה

חקר הצוענים במסגרת תחום היגינת הגזע אימץ את התפיסה המשטרית בדבר התערבות חברתית שפותחה במחצית השנייה של שנות ה-30 על-ידי משד המשטרה הפלילית של הרייך (Reichskriminalpolizeiamt).¹⁸ בעקבות התבטאויות דומות של הימלר והיידריך, ראה ראש משד המשטרה הפלילית ברייך, ארתור נבה (Nebe), במשטרה "כוח הגנה שתפקידו להבטיח את הגנת הקהילה מבית", ו"לשמור ולהגן על חיי העם והתפתחותו מפני כל הפרעה וחבלה". הגדרת תפקידים מאיימת, טאוטולוגית ורחבה זאת כוונה לא רק נגד "אלמנטים עוינים למדינה", אלא גם נגד אלה שהמשטרה הגדירה אותם "א-סוציאלים", שעליהם נאמר כי המדינה זקוקה ל"הגנה מתמדת מפניהם".

בנוסף, נבה הסביר שמשימות המשטרה מקיפות לא רק את "חיסול הפשיעה", אלא באותה מידה גם את ה"שמירה על טוהר הגזע הגרמני". מאחר שהנצינול-סוציאליזם מעמיד "את הקהילה במקום היחיד", שומה על המשטרה לפעול כ"נשק מונע לסיכול נזקים ליחידים מבני העם או לרכוש העם" באותה מידה כמו בתחום חקירת הפשעים.¹⁹ ברוח מטרה משטרית-מדינית זאת ניסח משד המשטרה הפלילית של הרייך בסוף 1937 את פקודתו הראשונה ל"לחימה מונעת בפשיעה" (vorbeugende Verbrechensbekämpfung), בכותרת "תקנה עקרונית" (grundlegender Erlaß).²⁰ בתקנה זאת יוחסה הפשיעה להתנהגות "מזיקה לציבור" (gemeinschaftsschädlich) של מגזרים מסוימים באוכלוסייה. התנהגות זאת הוסברה כנובעת מגורמים גנטיים בולטים המייחדים קבוצות ספציפיות.²¹ המעצר המונע (Vorbeugungshaft) נחשב לאמצעי העיקרי ב"לחימה המונעת בפשיעה", שמאחוריה הסתתר החזון הביולוגיסטי של "קהילה עממית גרמנית" (deutsche

¹⁷ היחס בין ההיסטוריה לפסיכואנליזה טעון עיון מחודש. הקובץ *Geschichte und Psychoanalyse*, שראה אור לפני למעלה מ-25 שנה בעריכת הנס-אולריך ולר (Wehler) (קלן 1971), מפגר אחר הדיון הבין-לאומי. היום עלינו לברר במיוחד את תפקיד הפסיכואנליזה לא רק כשיטה אינדיבידואלית אלא גם כשיטה פסיכולוגית חברתית, כלומר כשיטה שאפשר ליישמה במחקר ההיסטורי, וכן את חשיבותה של האתנו-פסיכואנליזה לחקר החברות האירופיות ואת היחס בין ניתוח השיח לפסיכואנליזה.

¹⁸ מחקר בסיסי על המשטרה הפלילית, ראה: Patrick Wagner, *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher: Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*, Hamburg, 1996, here pp. 254-298.

¹⁹ Arthur Nebe, "Aufbau der deutschen Kriminalpolizei," in *Kriminalistik*, 12 (1938), pp. 4-8, here pp. 4f.

²⁰ "תקנה עקרונית בדבר הלחימה המונעת בפשיעה על-ידי המשטרה", Bundesarchiv (BA), "לחימה מונעת בפשיעה" (להלן: BA, VV), (קלן 1937), Pol. S-Kr. 3 no. 1682/37 - 2098 - v. 14.12.1937; הוראות ביצוע, משד המשטרה הפלילית ברייך, הנחיות משד המשטרה הפלילית ברייך לביצוע הלחימה המונעת בפשיעה, 4 באפריל 1938, BA, VV, RKPA Tgb. no. RKPA 60.01250/38.

²¹ Nebe, "Kriminalpolizei," p. 4; Paul Werner, "Vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei," in *Kriminalistik*, 12 (1938), pp. 58-61, here p. 60.

(Volksgemeinschaft) נקייה מפשיעה ומעבריינים. כדגם למעצר המונע שימש מעצר ההגנה (Schutzhaft), ולא היה זה בסמכות בתי המשפט לבטל את תוקפם של אלה. המעצר המונע יועד לבני אדם שהוגדרו על-ידי המשטרה "עבריינים מקצועיים", "עבריינים מועדים", "מסוכנים לציבור", או "מזיקים לציבור". לעומת ההגדרות הגמישות ביותר של "עבריינים מקצועיים" ו"עבריינים מועדים" שהיו צמודות עדיין לקריטריון של שלוש הרשעות קודמות, ולהגדרת ה"מסוכנים לציבור" שהיתה צמודה למושג "עבריינות כבדה", היתה הגדרת ה"מזיקים לציבור" שרירותית לגמרי. לכאלה נחשבו אנשים שהראו ש"אין ברצונם להשתלב בציבור".²²

החל ב-1938 נעצרו במסגרת הלחימה המונעת הביולוגית-חברתית בפשיעה, לצד אנשים אחרים, גם למעלה מ-2,000 צוענים גרמנים ואוסטרים שהוגדרו "א-סוציאלים" ונכלאו במחנות הריכוז בוכנוולד, דכאו, מאוטהאוזן, רוונסבריק וזכסנהאוזן. לאחר הכיבוש הגרמני של חבלי צ'כיה, פולין, אלזס-לורין והולנד הוחלו תקנות ה"לחימה המונעת בפשיעה" גם על ארצות אלה, במתכונת שונה במקצת.

לפי ההוראות לכליאת צוענים במחנות ריכוז, נחשב עיסוק בעבודה עצמאית, ללא הכנסה קבועה, כראיה מספיקה ל"א-סוציאליות". "כצועני לא החזיק מעולם במשרה קבועה", נאמר בחוות דעת בקלן על צועני פלוני, "משוטט כסוחר סוסים מאז סיום חוק לימודיו".²³ סכנה רבה במיוחד נשקפה ללוליינים ולמוזיקאים. אפילו שלילת רשיונם לעבודה בירידים נודדים (Wandergewerbeschein), שקיפחה את פרנסתם, שימשה את השלטונות כהוכחה ל"א-סוציאליות" שלהם. בעיר מגדבורג (Magdeburg), למשל, נעצר ונכלא במחנה הריכוז בוכנוולד מוזיקאי בן 36, אלמן ואב לארבעה ילדים, בנימוק הבא: "בשנת 1937, והשנה, נשלל ממנו רשיונו לעבודה בירידים נודדים. מאז הוא נותר ללא כל תעסוקה. לפי הממצאים יש להגדירו כמשתמט מעבודה. כאן בעיר טרם נפתח לו תיק פלילי".²⁴

גירוש וחנק בגז

בנוסף על ה"לחימה המונעת בפשיעה", תבע משרד המשטרה הפלילית ברייך במסמך מסוף 1938, "לחימה במטרד הצועני", שנוסח בעצה אחת עם ריטר ונחתם על-ידי הימלר, את "הסדרת השאלה הצוענית לאור מהותו של גזע זה".²⁵ מבחינתו של פיקוד המשטרה הפלילית ציין מסמך זה מעבר חד משמעי ממדיניות צוענית, שנתפסה כחלק מהמדיניות

²² תקנה עקרונית בדבר לחימה מונעת בפשיעה, A II 1 d & e, B III 1 ; Werner, "Vorbeugende Verbrechensbekämpfung", p. 60; הנחיות משרד המשטרה הפלילית ברייך בדבר ביצוע הלחימה המונעת בפשיעה, A II 1 e B 1, § 9.

²³ Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, R 2034/20, p. 24.

²⁴ Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Rep. C 29, Anhang II, Z 258, p. 50.

²⁵ BA, VV, RdErl.d.RFFSSuChdDtPol.i.RMdl. from 8.12.1938-S-Kr. 1 no. 557 VIII 38-2026-6, A.I.4(1), A.I.5. (1)

לביעור "זרים לקהילה" (Gemeinschaftsfremde), למדיניות של רדיפה מיוחדת במינה. השיח הגזעני-ביולוגי תפס עתה את מקום ההתייחסות הסוציוגרפית אל צוענים בעבודה המשטרית בשטח. שיח זה העמיד במרכז את חיי הנוודות של הצוענים ויצא כנגד צוענים ונגד "אנשים הנוודים כדרך הצוענים".

למן תחילת המלחמה הוחרפה המדיניות כלפי הצוענים באורח משמעותי. ברוח השאיפה להביא לגירוש מוחלט מטעמים אתניים של היהודים והפולנים, תמכה מעתה המשטרה הפלילית ב"סילוק" (Aussiedlung) הצוענים מתחומי הרייך הגרמני. המשרד הראשי לביטחון הרייך, שמשד המשטרה הפלילית ברייך - שנקרא עתה "משרד V" (Amt V) - היה כפוף לו, הורה כבר באוקטובר 1939 להעביר את הצוענים שייעצרו בעתיד למחנות איסוף מיוחדים עד לשילוחם הסופי [ההדגשה של המחבר]²⁶. לאחר שב-1939 נכשל הניסיון לגרש לפולין הכבושה לפחות את הצוענים תושבי ברלין, הועברו במאי 1940 2,330 צוענים גרמנים לגנרל-גוברנמן, ועד לסתיו 1940 - 500 צוענים נוספים.

הדחיפה הישירה לביצוע הגירוש במועד מוקדם זה באה מן הפיקוד העליון של הוורמכט. לנוכח המתקפה שעמדה להיפתח על צרפת והדעה הקדומה בדבר ה"צועני המרגל", כפה פיקוד הוורמכט את דעתו שעל קרבנות הגירוש לבוא מן האזורים המערביים של הרייך. רוב המגורשים אורגנו בגנרל-גוברנמן בפלוגות של עובדי כפייה. בודדים מביניהם התפרנסו בכוחות עצמם כמוזיקאים או כלוליינים. אחרים ניסו לחזור לרייך באופן בלתי חוקי. אומדנים על שיעור התמותה בקרב בני סינטי ורומא שגורשו ב-1940 קיימים רק לגבי המבורג, ולפיהם מצאו את מותם 80 אחוז מן המגורשים.

גירושים נוספים של צוענים שיועדו ל-1940 נכשלו בשל אותן סתירות והאי יכולת לישמן שצינו למן תחילת המלחמה גם את המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי היהודים. כוונות הגירוש מצד ההנהגה הנציונל-סוציאליסטית והמשרד הראשי לביטחון הרייך באו לידי ביטוי בתכניות חדשות לבקרים, לטווח קצר ובינוני, לריכוז היהודים והצוענים במספרים גדלים והולכים בשטחי פולין הכבושים או המסופחים. אולם תכניות אלה נתקלו בהתנגדותם של שלטונות הכיבוש באזורים אלה, ששמו להם למטרה לסלק מתוכם את היהודים והצוענים והיו מוכנים לקלוט אותם באופן זמני בלבד, מכיוון שבקליטתם לאורך זמן ראו "מצב בלתי נסבל".

בסתיו 1941, לאחר שהוחל למרות הכול בגירוש שיטתי של יהודי גרמניה, הקיפו גירושים אלה גם צוענים בני רומא מחבל בורגנלנד (Burgenland) באוסטריה. מי שהכשיר את הקרקע לרדיפתה של קבוצת צוענים זו דווקא, על רקע מצב כלכלי ופוליטי רצוף משברים בחבל בורגנלנד בתקופה שבין מלחמות העולם, היה בעיקר ד"ר טוביאס פורטשי (Portschy), שנתמנה במרס 1938 לגאוליטר המפלגה הנציונל-סוציאליסטית ולראש מחוז בורגנלנד.

²⁶ איגרת בזק מ-17 באוקטובר 1939, הנדון: רישום הצוענים, פסקה 1, RKPA, BA, VV, RSHA Tgb. no. 149/1939-g.

החשיבות שייחס לשאלה הצוענית בחבל זה, שבני רומא ישבו בו קבע כבר בתקופת שלטונם של מריה ויוזף השני, עלתה אף על זו שייחס לשאלה היהודית.²⁷ בתזכיר בשם "השאלה הצוענית"²⁸ אמר פורטשי כי הצוענים הם "גנבים מקצועיים", "בטלנים, משתמטים מעבודה, משוטטים ועבריינים", וכן "נשאי ומעבירי השיטה הסוציאל-דמוקרטית והבולשוויקית הקודמת", ה"אוכלים ומכלים את הגרמני איש העמל וידוע הסבל בן אזור הספר". מספרם, כך חזון הבלהות של פורטשי, יצמח בתוך 50 שנה ויגיע מ-8,000 ל-60,000. ילדי הצוענים, המתגוררים במחיצת הוריהם החיים עם פילגשים ובמחיצת אחיותיהם ואחיהם המבוגרים, מגורים על-ידי כך "להתחיל לקיים יחסי מין בגיל מוקדם ביותר". עקב כך הם מפתחים "מוסר מיני צועני ייחודי, שנודעת לו השפעה הרסנית על העם הגרמני", המוליך לזנות ולסחיטה של "מחללים בכוח של הגזע הגרמני". מסקנתו של תזכיר זה, המעיד על הזיות מיניות כבושות ועל פחד מפני עירוב בין גזעי, היא שנשקפת מן הצוענים "סכנה" נוראה "לשמירה על טוהר דמנו הגרמני באזור הספר". "הטוב והרע, הגרמניות והצועניות, אין ליישב ביניהם". כדי להביא "פתרון נציונל-סוציאליסטי לשאלה הצוענית" הציע פורטשי עיקור, עבודת כפייה במחנות עבודה, גירוש במועד מאוחר יותר למושבות גרמניות, והטלת איסור על הצוענים לבקר בבית הספר היסודי, לשרת בצבא ולקבל טיפול בבתי חולים. הוא דרש הטלת עונשים על קיום יחסי מין בין צוענים לבין "בעלי דם גרמני", בעוון "חילול הגזע" (Rassenschande). ההסתה המקומית והאזורית האימתנית נגד הצוענים בני רומא בחבל בורגנלנד הביאה לכך שלאחר גירוש הצוענים הראשון במאי 1940 יועדו דווקא הם, בקדימות עליונה, להיות מועברים לגנרל-גוברנמן. בסתיו 1941, כשהמשרד הראשי לביטחון הרייך ומשרד המשטרה הפלילית של הרייך ראו אפשרות לכך, שולחו 5,000 בני רומא מחבל בורגנלנד לגטו לודז', שם רוכזו באזור נפרד.²⁹ עוד לפני סוף השנה נפטרו מאות מהם מטיפוס הבהרות. מנהלת הגטו וראש עיריית לודז' צפו כי הגירושים יגרמו לצפיפות, לקשיים באספקת מזון ולהופעת מגפות. ואמנם, זמן לא רב לאחר הגעת הטרנספורטים החריפו תנאי הדיור והמחסור באספקת מזון, ומגפות פרצו והתפשטו בכול. השלטונות הגרמניים שניבאו את הפורענות אכן ארגנו את התנאים בצורה שאפשרה את הופעתה. בסופו של התהליך היו כלואי גטו לודז' מורעבים וחולים עד כדי כך שמי שהביאו אותם למצב זה ראו בהם "תת אדם" (Untermenschen), יצורים שיש לחסלם. ניצולי המגפות חוסלו בגז, כמו היהודים, בחלמנו.

חיסול המונים בירי

²⁷ *Grenzmark Burgenland, Wahlzeitung* 10.4.1938, folge 5, 5.4.1938, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstands (DÖW), 11.532, חבל בורגנלנד לפי סדר חשיבותן: בעיית החקלאות, השאלה הצוענית והשאלה היהודית.
²⁸ Staatsarchiv Nürnberg, ND, NG 845; DÖW, 4.969. תזכירו של פורטשי הוא מאוגוסט 1938.
²⁹ את ההשתלשלות שקדמה לגירוש ואת מהלך הגירוש עצמו של הצוענים בני רומא מחבל בורגנלנד ללודז' חוקר פלוריאן פריינד (Freund), יונה.

הגבול בין ציפייה למוות המוני לבין חיסול פיזי שיטתי של צוענים כבר נחצה שישה חודשים קודם לכן, בקיץ 1941, זמן קצר לאחר תחילת המתקפה הגרמנית על ברית המועצות. הצוענים - כמו היהודים, פעילי המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות, פרטיזנים ו"אלמנטים בלתי רצויים" אחרים - נמנו עם קרבנות האיינזצגרופן של הס"ס, יחידות החיסול הניידות שעסקו ברצח מאחורי קווי החזית הגרמניים. תחילה פתחו יחידות אלה ברצח היהודים עובדי ממשלת ברית המועצות ופעילי המפלגה הקומוניסטית, האינטליגנציה היהודית והיהודים שנחשדו בכוונות התנגדות. כבר בחודש הראשון למלחמה נגד ברית המועצות החלו האיינזצגרופן לבחור כקרבנות לחיסולים ההמוניים בעיקר גברים יהודים עירוניים בגיל השירות הצבאי, שבהוצאתם להורג ראו תגמול על התנגדות ממשית או מדומה באוכלוסייה. בסוף יולי ותחילת אוגוסט 1941, כשסברה ההנהגה הנציונל-סוציאליסטית כי ברית המועצות עומדת על סף התמוטטות, הקצינו הימלר והמשרד הראשי לביטחון הרייך את משימות האיינזצגרופן ופקדו עליהם לרצוח במידת האפשר את כל האוכלוסייה היהודית בשטחי ברית המועצות הכבושים.³⁰ במקביל הורחבה פקודת הרצח והוחלה גם על הצוענים. אולם בשל רעיונות התעתועים בדבר הצוענים "נחותי הגזע" (rassisch minderwertige) וה"מרגלים", הסגירו גם יחידות של הוורמכט צוענים בני רומא לידי האיינזצגרופן או ירו בהם למוות בעצמן.

ניסיונות האיינזצגרופן ויחידות הוורמכט לנמק את חיסול הצוענים בירי, במקרים רבים רק בדיעבד, שילבו את הסטראוטיפים האנטי-צועניים הנפוצים בטיעונים הקשורים לניהול המלחמה על-ידי גרמניה ולצורכי ממשל הכיבוש. פרט להזקעת הצוענים כא-סוציאלים, כגנבים מועדים וכ"אלמנט זר לארץ", ולטיעון כי הצוענים הם "נטל מכל בחינה שהיא", הצביעו האיינזצגרופן ויחידות הוורמכט על היות הצוענים מרגלים ומשתפי פעולה עם הפרטיזנים.

הצוענים הועברו לידי האיינזצגרופן על-ידי הוורמכט לצורך חיסולם, הוסגרו על-ידי האוכלוסייה הרוסית, ונרצחו בעת סריקות בבתי כלא ובמהלך ביקורות שנערכו בקרב האוכלוסייה באזורים הסמוכים לחזית או בזמן הסעתן של יחידות למקומות חנייתן. אולם האיינזצגרופן לא ערכו מיזמתם חיפושים שיטתיים אחר צוענים. כאן טמון הבדל משמעותי בין רצח הצוענים לרצח היהודים. מרכזי האוכלוסייה היהודיים כותרו בשלהי קיץ 1941 באופן שיטתי על-ידי יחידות של איינזצקומנדו וזונדרקומנדו, והושמדו. לא היו קיימים יישובים גדולים דומים של צוענים. הצוענים בני רומא חיו בברית המועצות במסגרות משפחתיות ולא במערך חברתי כמו זה של הקהילה היהודית, שהיה מבוסס על הצורך במניין לקיום התפילות. בשל הריחוק התרבותי בין הצוענים לבין הגרמנים גילו הצוענים יתר חשדנות כלפי הגרמנים מאשר היהודים. האחרונים זכרו בדרך כלל לטובה את הצבא הגרמני מימי מלחמת העולם הראשונה, מה גם שלא יכלו ללמוד על האנטישמיות הנציונל-סוציאליסטית מאמצעי

³⁰ Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*, Berlin, 1996

התקשורת הסובייטיים. מאחר שהיהודים קיימו קשרים עם מערכות המדינה והחברה, היה קל יותר להוליכם שולל בקריאות להתכנס לצורך "יישוב מחדש" (Umsiedlung). האיינזצגרופן לא נקטו דרך פעולה מעין זאת נגד הצוענים, שראו בהם קבוצה הנודדת ממקום למקום - מה שלא מנע מהם לחסל מעת לעת גם צוענים יושבי קבע.

האיינזצגרופן ערכו את מבצעי הרצח שלהם על-פי הגדרת אויב מדורגת. בראשה עמדו היהודים, עקב הקשרים שיוחסו להם עם הקומוניזם שנתפס כ"מזימה עולמית יהודית-בולשוויקית". הצוענים נתפסו בעולם הדימויים כ"מרגלים נחותי גזע" וכ"סוכני האויב העולמי" הבדיוני. מאחר שנחשבו לכוחות עזר של ה"בולשוויזם היהודי", רצחו אותם האיינזצגרופן כל אימת שדבר קיומם הגיע לידיעתם. מכיוון שהצוענים נתפסו רק כספקי מידע של ה"אויב העולמי", לא סיווגו אותם הרוצחים כקטגוריה אנושית שיש לרודפה בקדימות עליונה. יחד עם זאת, כל אימת שהאיינזצגרופן שהו באזור כלשהו תקופה ממושכת יותר - כמו איינזצגרופה D בחצי האי קרים - או כשחזקו את שורותיהם באזור מסוים וצירפו אליהם יחידות של האורפ"ו (Ordnungspolizei, Orpo), או לחלופין כשניתן להם להיעזר בשלטונות הכיבוש האזרחיים, כמו באזור הבלטי, החלו האיינזצגרופן לחסל באופן שיטתי גם את הצוענים.

גם בגנרל-גוברנמן, כמו בברית המועצות, חוסלו צוענים רבים יותר בידי הסיפ"ו (Sicherheitspolizei, Sipo) והאורפ"ו הגרמניים מאשר במחנות ריכוז. הפיזור הגאוגרפי של מבצעי הרצח, מועדי עריכתם והשתתפותן של יחידות גרמניות שונות, בייחוד יחידות אורפ"ו, מלמדים שלא היה מדובר במעשי טבח מזדמנים אלא בחיסולים שנועדו להשמיד את כל הצוענים שנעו מחוץ לערים. אנו למדים מפי עדי ראייה רבים ומפרוטוקולים נרחבים יותר של חקירות משפטיות שהצוענים נורו למוות במהלך פשיטות משטרתיות בכבישים בין עירוניים או ביערות. במקרים אחדים היו פשיטות אלה מכוונות נגד פרטיזנים, או, כל אימת שנתגלו מצנחים, נגד לוחמים מכוחותיהן של מדינות אויבות לגרמניה, ובמקרים אחרים - נגד יהודים שנמלטו או ירדו למחתרת. כמו בברית המועצות, הצוענים בני רומא נתפסו על-ידי המשטרה והוורמכט כ"מרגלים" וכ"סוכנים" בשירות האויב, שלפי עולם דימויים זה כלל בגנרל-גוברנמן בעיקר יהודים, לוחמים משורות כוחות ההתנגדות לכיבוש ולוחמים מצבאות של אויבות הרייך. אולם לצוענים בני רומא נשקפה בגנרל-גוברנמן סכנת חיסול גם בעת שישבו במסתור בתוך יישובים. נוסף על כך, לא אחת נרצחו צוענים (יושבי קבע כנוודים) יחד עם פולנים ולפעמים גם עם יהודים ועם שבויי מלחמה סובייטים, כ"תגמול" על התקפות על רכבות או על התנקשויות בשוטרים, באנשי גסטפו ובמודיעי גסטפו - פעולות שלא היתה להם יד בהן. דבר זה הצריך פקודות שהגדירו כל צועני כמרגל פוטנציאלי בשירות האויב וכאדם שחיוו "נחותי ערך" ממילא.

בסרביה³¹ היתה זו הנהגת הוורמכט שלקחה בסתיו 1941 כ-1,000 גברים צוענים כ"בני ערובה" ופקדה להוציאם להורג בידי יחידות ורמכט כ"תגמול" על מותם של חיילים גרמנים ופולקסדויטשה מקרב האוכלוסייה האזרחית. ההנחיות שניתנו בתחילת אוקטובר 1941 מטעם מפקד הכוחות הגרמניים בסרביה לביצוע מדיניות התגמול, קצבו הוצאה להורג של 100 בני ערובה על כל חייל גרמני או פולקסדויטשה הרוג, ושל 50 בני ערובה על כל חייל גרמני או פולקסדויטשה פצוע. עקב מחסור בקרבנות לצורך הוצאה להורג כתגמול, פנה הוורמכט לאיינזצגרופה של הסיפ"ו והס"ד בבלגרד בבקשה כי "יעמיד לרשותו את המספר הדרוש של בני ערובה".³² בקיץ 1941 ריכז האיינזצגרופה את יהודי בלגרד וחבל בנט (Banat) ב"מחנה מעבר", וקבוצה גדולה של פליטים יהודים במחנה הריכוז סבץ' (Šabac), שבו הוחזקו גם צוענים. בדרך זו צורפו הצוענים בני רומא שחיו בסרביה לקרבנות צעדי התגמול הגרמניים, דבר שעלה בקנה אחד עם גישתו של פיקוד הוורמכט בסרביה. אנשי פיקוד הוורמכט החזיקו בדעה שהוצאה להורג ללא הבחנה של סרבים מצמצמת את מרחב התמרון של כוח הכיבוש. אולם מאחר שהפיקוד הצבאי ביקש לדבוק במכסה של הריגת 100 בני ערובה על כל חייל גרמני הרוג ו-50 בני ערובה על כל חייל גרמני פצוע, לא התעוררו כל ספקות בשורות הפיקוד בסתיו 1941 ביחס להוצאה להורג של יהודים וצוענים.

הוצאות להורג אלה עוררו שאלה חדשה. מה לעשות בנשים, בילדים ובקשישים היהודים, ובנשים ובילדים הצוענים, שהגברים שלהם הוצאו להורג? בסוף אוקטובר 1941 הוחלט, כפתרון זמני, על הקמת מחנה בזמלין (Semlin), יישוב ששכן על גדת נהר הסווה (Sava) מול בלגרד ואשר מפקדיו, שנתמנו לתפקידם בתחילת 1942, באו משורות המחלקה לענייני יהודים (Judenreferat) בגסטפו המקומי. יחד עם האסירים היהודים הוחזקו באותו מחנה גם נשים וילדים בני רומא.

היהודים נרצחו בחנק באביב 1942, במשאית גז שהובאה מגרמניה במיוחד למטרה זו. הנשים והילדים בני רומא, לעומת זאת, שוחררו סמוך לתחילת פעולות הרצח. החלטה זו נתקבלה מן הסתם על יסוד השקפת העולם שראתה ביהודים את אויביה המסוכנים ביותר של גרמניה.

ההבדלים בין המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים במזרח אירופה ובדרום-מזרח שתחת שלטון הכיבוש הגרמני לבין אותה מדיניות ברייך פנימה, נבעו בסופו של דבר מהדגשת צדדים שונים בהגדרת האויב הצועני. מחוץ לתחומי הרייך, בפרט במזרח אירופה, התייחסה ההשקפה האנטי צוענית בעיקר לצועני הנווד, שנוודותו שימשה לו מסווה לפעולות ריגול בשירות ה"אויב העולמי היהודי-בולשוויקי". ברייך פנימה נתפסה סכנתו של הצועני כטמונה בעיקר "בבני התערובת הצוענים", שבהיותם יושבי קבע באופן חלקי או מלא קיימו

³¹ ראה מאמרו של ולטר מנושק (Manoschek) בכרך זה.

³² BA, R 58/218, Bl. 104f, Ereignismeldung UdSSR no. 108, 9.10.1941

קשרים קרובים עם לא-צוענים ו"פוררו" על-ידי כך את "גוף העם הגרמני" (deutscher Volkskörper).

אושוויץ-בירקנאו

בעקבות פקודה מטעם הימלר מ-16 בדצמבר 1942 בוצעה האחדה ברדיפת הצוענים ובחיסולם, אשר עד לאותה עת נעשו בדרכים שונות. הפקודה כללה גירוש הצוענים בני סינטי ורומא למחנה ריכוז. המשרד הראשי לביטחון הרייך, שהופקד על ביצוע פקודתו של הימלר, ראה כמחנה מתאים למטרה זו את אושוויץ-בירקנאו שהורחב זה מקרוב. הגירוש הקיף צוענים מגרמניה, אוסטריה, בוהמיה ומורביה, הולנד, בלגיה וצפון צרפת. לעומת זאת לא הקיף הגירוש צוענים שחיו מחוץ למחוזות הצפון ופה-דה-קלה (Calais-de-Pas), שנמצאו בתחום שיפוטו של המפקד הצבאי הגרמני בבלגיה. אלה הוחזקו מ-1940 ואילך במחנות שהממשל הצבאי הגרמני יזם את הקמתם ופיקח עליהם. גם לגבי צוענים מפולין, מברית המועצות ומן האזור הבלטי לא הוצאה פקודת גירוש, אך לאלה מביניהם ששרדו עד 1944-1943 נשקפה בכל זאת סכנה להישלח לאושוויץ-בירקנאו.

פקודת הגירוש של הימלר היתה תוצאה של דיונים ממושכים על המשך המדיניות כלפי הצוענים. בדיונים, שהתקיימו בסתיו 1942, השתתפו פרט לראש הס"ס גם משרד המשטרה הפלילית ברייך, ה-RHF, לשכת המפלגה (Parteikanzlei), המשרד הראשי לענייני גזע והתיישבות של הס"ס, ואגף הס"ס "מורשת אבות" (Ahnenerbe), שקודם על-ידי הימלר וזו היתה לו הפעם הראשונה שהתערב בגיבוש המדיניות כלפי הצוענים. מתחרה חדש זה נתקל ביחס חשדני מצד משרד המשטרה הפלילית ברייך ומצד ה-RHF, שניסו להפגין את עליונותם עליו על-ידי העלאת הצעות רדיקליות במיוחד משלהם.

הדיונים נפתחו בשאלה כיצד ראוי להתייחס לקבוצה קטנה של הצוענים שנחשבו כקבוצה "טהורת גזע", שהרי מוצאה בהודו ולפי הנחת "מורשת אבות" היא נמנית עם הגזע ה"ארי". מכאן עבדו לדון בסוגיה מה ראוי להיעשות בשאר ה"אנשים הצוענים" (zigeunerische Personen). פקודתו של הימלר מ-16 בדצמבר 1942 השיבה על שאלה זאת ברוח ההצעה שהוגשה לו על-ידי משרד המשטרה הפלילית ברייך והורתה לגרשם למחנות ריכוז, פרט לקבוצה הקטנה של צוענים נודים שהוגדרה "טהורת גזע", ול"בני התערובת הטובים מן הבחינה הצוענית". הפטור מן הגירוש חל גם על "בני תערובת צוענים" שנחשבו כמי ש"הסתגלו לחברה" (sozial angepaßt), אשר תחת זאת הוצאה הוראה לעקרם בכפייה. הימלר דיווח להיטלר על הקווים המנחים של החלטה זו. אין בנמצא ראיות מעבר לכך להתערבות של היטלר או ליזמות כלשהן מצדו. הנקודה החשובה היתה רק זו שהיטלר לא העלה השגות נגד המדיניות כלפי הצוענים, אף שלא הותוותה על-ידו.

אופן ביצוע הגירושים, שהחלו באביב 1943 ונמשכו עד לקיץ 1944, לא עלה תמיד בקנה אחד עם לשון הפקודות. בתוך תחומי הרייך הגרמני ניצלו המשטרה ורשויות מקומיות לאחת את סמכויותיהן כדי לטהר את קהילותיהן מצוענים. בעוד שבעת גירוש היהודים הסתמכו השלטונות על מחיקת זהותם האישית (דפרסונליזציה) ובידודם החברתי, הביאה נוכחותם הקבועה של הצוענים בני סינטי ורומא ביישובים, שנבעה מאיסור חופש התנועה שהושת עליהם בתחילת המלחמה, להחרפה בעוונות האוכלוסייה כלפיהם. דבר זה הקצין בתורו לא פעם את גישת השלטונות המקומיים והניע אותם לדרוש גירוש מלא ככל האפשר של הצוענים השוהים ביישוביהם. מאחר שהצוענים היו מיעוט קטן ונושא סטיגמה עוד לפני 1933, לא נמצאו להם בדרך כלל בעלי ברית או תושבים שנחלצו לעזרתם. ואכן, נשמעו קולות מועטים בהרבה נגד גירושם מאשר נגד גירוש היהודים.

באזורים הכבושים שמחוץ לגרמניה אי אפשר היה ממילא להבחין בין צוענים "טהורי גזע" ל"צוענים בני תערובת", בשל היעדר בדיקות גנאלוגיות. באזורים אלה סווגו הצוענים בתהליך מאולתר ששילב היבטים גזעניים עם התפיסות השונות לגבי הצוענים שרווחו בכל אזור ושהמדיניות המקומית כלפיהם התבססה עליהם.

גירוש הצוענים לאושוויץ-בירקנאו, כמו גירושם ללודז' ב-1941, לא היה מתאפשר ללא השתתפות פעילה מצד השלטונות המקומיים והמשטרה. שלטונות אלה שמו להם למטרה כבר בתקופת הרייך השני ורפובליקת ויימר לדחוק את רגלי הצוענים מן הערים והכפרים ולא לאפשר להם ישיבת קבע ביישוביהם. לאחר 1933, עם השתנות הנסיבות הפוליטיות, לא היה המרחק רב עד לדרישה להפעיל נגדם צעדי רדיפה עקיבים יותר. ואמנם, עתה דרשו לא רק הדרגים הבכירים במשטרה הפלילית, אלא גם ראשי עיריות, רשויות רווחה, מחלקות בריאות, מפקדי משטרה, ראשי מועצות כפריות וראשי ממשלים מקומיים לכלוא את הצוענים במחנות ריכוז או לגרשם לצמיתות, כדי לפתור את הבעיה הצוענית אחת ולתמיד.

הגירושים לאושוויץ-בירקנאו, שנמשכו למעלה משנה, קודמו בברכה על-ידי המשטרה והממשל שראו בהם הקצנה של המדיניות כלפי הצוענים שהיתה נקוטה עד לאותה עת - אף-על-פי שהציגו אותם כהמשך של מדיניות זו גרידא. בדוחות המשטרה כונו גירושים אלה לא רק "יישוב מחדש", "פינוי" ו"כליאה", אלא גם "גירוש" או "טרנספורט", מונחים שהפכו לשגורים בעגה המשטרית מזה זמן וציינו ליווי משטרתי לנוודים ממקום למקום.³³

קיימים סימנים לכך שמונחים נקיים מעין אלה לא השקיטו לגמרי את מצפונם של המעורבים ברדיפת הצוענים. בגבולות הרייך אנו מגלים סימני רתיעה בעיקר כל אימת שעמד על הפרק משלוח של ילדים קטנים בודדים (Einzeltransport) לאושוויץ, אף על פי שבסופו

³³ Generallandesarchiv Karlsruhe, 364/Zug 1975/3 II, Fasc. 24, Gendarmerieposten
Oberschefflenz, 28.3.1943, J. no. 378, שם משמים המונחים "גירוש" (Abschiebung), "טרנספורט",
"נכלאו" (eingeliefert), ו"נטיעה" (Reise).

של דבר גורשו גם ילדים אלה. אולם באופן כללי, הרצון "לנקות" את היישובים מצוענים, המשמעת והציות לפקודות המשטרה, ההקפדה על מילוי הוראות במערכת הביורוקרטית וביזור הסמכויות בין מוסדות ואישים שונים - שהחליש עכבות נפשיות והסיר מחסומים מעשיים - כל אלה הביאו למזעור ההתנגדויות לגירוש הצוענים בני סינטי ורומא.

המשטרה הפלילית, הגורם העיקרי שעסק ברדיפת הצוענים, היתה מודעת ללכידות המשפחתית בקרב הקרבנות. כבר ב-1940 הוצאה לפיכך פקודה מטעמה לגרש את הצוענים לגנרל-גוברנמן "בבתי אב (Sippen) מלאים".³⁴ שכן כל אימת שהמשטרה לא התחשבה בקשרי המשפחה ההדוקים בקרב הצוענים, היא נתקלה בקשיים ארגוניים שנזקפו לחובתה. לפיכך תכנן משרד המשטרה הפלילית ברייך גם ב-1943 לגרש את הצוענים לאושוויץ-בירקנאו משפחות משפחות. ואכן, הצוענים בני סינטי ורומא נכלאו בבירקנאו במחנה למשפחות, שעה שכלל נכלאו גברים ונשים במתחמים נפרדים במחנה, פרט ליהודים שהועברו אליו מטרזיינשטט.

המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים סיווגה את הקרבנות לפי מדרג גזעני לשלוש קבוצות, שרק הראשונה מביניהן - צוענים "טהורי גזע" ו"בני תערובת טובים מבחינה צוענית" - נועדה להישאר בחיים. הקבוצה השנייה, "בני תערובת צוענים שהסתגלו לחברה", יועדה לעיקור בכפייה. הצוענים שגורשו לאושוויץ-בירקנאו נחשבו לקבוצה השלישית, אשר לפי תפיסת המשטרה ואנשי היגיינת הגזע היתה "נחותה" אף מזו שיועדה לעיקור בכפייה.³⁵ היגיון זה עלה בקנה אחד עם מטרת הגורמים שהיו שותפים לרדיפת הצוענים, והיא שהצוענים הכלואים בבירקנאו לא יעזבו עוד את עולם המחנות. היה זה גזר דין מוות, הגם שלא הוכרז במפורש, שאפשר לאחראים לראות עצמם פטורים מן האחריות למותם הצפוי של הצוענים, שהרי באושוויץ היו כל הסמכויות נתונות בידי של מפקד המחנה. ההימנעות מהכרזת החיסול הצפוי אפשרה להם להביא לרציונליזציה של הרצח על-ידי מאסר במחנה ריכוז, כדוגמת המאסר שהוטל ב-1938 ממילא על צוענים שהוגדרו "א-סוציאלים". כדי להשקיט את מצפונם ביתר שאת, יכלו האחראים לרצח הצוענים לשכנע את עצמם שלמעשה עשו חסד נוסף עם הצוענים ששולחו לאושוויץ-בירקנאו בכך שהעבירו אותם לשם במסגרת משפחתית.

החל מאביב 1944 גורשו על-ידי הס"ס מאות אלפי יהודים לאושוויץ-בירקנאו מהונגריה ומארצות אחרות, אך שם לא תמיד נרצחו מיד עם הגעתם. כדי לפנות מקום ליהודים חוסל מחנה הצוענים בבירקנאו בקיץ 1944. 2,900 הצוענים בני סינטי ורומא שעדיין חיו בו הומתו בגז.

³⁴ BA, VV, RFSSuChdDtPol.i.RMdl., V B no. 95/40 g, 27.4.1940; הוראות ביצוע, הנחיות ליישוב מחדש של צוענים, BA, VV, RFSSuChdDtPol.i.RMdl., zu V B no. 95/40 g, 27.4.1940.
³⁵ BA, VV, RSHA, 29.1.1943, VA2, no. 59/43g

בסך הכול נרצחו למעלה מ-19,300 מתוך כ-22,600 הצוענים שהיו כלואים במחנה אושוויץ-בירקנאו. למעלה מ-5,600 הומתו בגז, למעלה מ-13,600 מתו מרעב, ממחלות וממגפות. אולם לא כל 3,100 הנותרים שרדו עד סופה של גרמניה הנאצית. בחודשים שקדמו לפיזור הצוענים הכלואים בבירקנאו בין מחנות ריכוז אחרים ומחנות חוץ (Außenlager) שליד מחנות ריכוז, מצאו רבים מהם את מותם בעבודות כפייה, בפרט בדורה-מיטלבאו (Mittelbau-Dora) בחבל תורינגיה, או בניסויי עיקור ברוונסבריק (Ravensbrück). אחרים נספו בצעדות המוות בשבועות האחרונים למלחמה ובמחנה הריכוז ברגן-בלזן, לשם שולחו זמן קצר לפני תום המלחמה, יחד עם רבבות אסירים אחרים, או ביחידת דירלוונגר (Einheit Dirlewanger). שם, בשבועות האחרונים למלחמה, נשלחו צוענים גרמנים, ניצולי מחנות הריכוז, לקו החזית הקדמי ואולצו להילחם נגד הצבא האדום. במקביל לרצח הצוענים באושוויץ-בירקנאו ובשטחי הכיבוש הגרמניים במזרח ובדרום-מזרח אירופה, החל בגרמניה גופה מבצע שיטתי לעיקור בכפייה של הצוענים, במסגרת חלקה השני של מדיניות ההשמדה. העיקור בכפייה היה לידים של הקרבנות אסון בל יתואר. חייהם נהפכו לעינוי לא רק בשל החוליים שגרר אחריו העיקור והזיכרונות הטראומטיים שהותיר בהם. בתרבות המסורתית של הצוענים בני סינטי ורומא נחשב ריבוי ילדים להתגלמות האושר והיוקרה. המעוקרים בכפייה ראו עצמם לפיכך כ"עץ שאינו נושא פרי", או כ"גווייה מהלכת".³⁶ מספר הצוענים שעוקרו בכפייה ברייך הגרמני, כולל אוסטריה, עד 1943/44 נאמד ב-500, ומספרם של אלה שעוקרו לאחר פרסום צו אושוויץ ב-29 בינואר 1943 נאמד בלמעלה מ-2,000.³⁷

התנאים לרצח העם

התפיסה שעליה היו מושתתים רצח הצוענים ועיקורם בכפייה - לא במובן של סיבה יחידה אלא במובן של תנאי הכרחי - לא היתה תוצר ספציפי של המשטר הנציונל-סוציאליסטי. הגזענות החברתית-ביולוגית שעמדה ביסוד הרצח מצאה בגרמניה, כמו באי אלה מדינות אחרות באירופה ובארצות הברית, מידת הסכמה מסוימת כבר לפני 1933, ולא במחנה הימין הפולקי בלבד. במשטר הנציונל-סוציאליסטי תורגמו תפיסות אלה לקו פעולה פוליטי, שנעשה לדומיננטי במוסדות מרכזיים ביותר כמו המשרד הראשי לביטחון הרייך. מסתיו 1939 ואילך היה משרד זה למרכז ההכרעות בשאלת המדיניות כלפי הצוענים, בתוך גרמניה ומחוצה לה. היו כפופים לו האינזצגרופן בשטחים שכבשה גרמניה ומשרד המשטרה הפלילית ברייך

³⁶ Melanie Spitta and Katrin Seybold, *Das falsche Wort: Wiedergutmachung an Sinte (Zigeunern) in Deutschland? Textbuch zum Film*, Munich, 1987, p. 32; P. Petersen and Ulrich Liedtke, "Zur Entschädigung zwangssterilisierter Zigeuner," in *Der Nervenarzt*, 42 (1971), no. 4, pp. 197-205, p. 200

³⁷ Hansjörg Riechert, *Im Schatten von Auschwitz: Die nationalsozialistische Sterilisationspolitik gegenüber Sinti und Roma*, Münster/New York, 1995, p. 135

שתכנן, תיאם ויישם את רדיפת הצוענים ברייך הגרמני, באוסטריה, בחבלים הכבושים בצ'כיה ובחלקים ניכרים של מערב אירופה הכבושה בידי גרמניה. כן הפעיל המשרד את השפעתו בכל הקשור לרצח הצוענים במזרח אירופה.

התפיסה הפולקית סיפקה שיח שהטיל פחדים לא על היהודים בלבד אלא גם על קבוצות כדוגמת הצוענים. שיח זה היה לתמונה חברתית לכידה שפעלה מ-1933 ואילך ככוח מניע מרכזי במדיניות הנציונל-סוציאליסטית. לכל אחת מהגדרות האויב של גזענות פולקית זו היו דגשים ונקודות כובד משלה. לצוענים הודבקה תווית של "גזע זר", ומבחינת היגיינת הגזע - של "גזע זר לקהילה". התפיסה הנציונל-סוציאליסטית גרסה שהם "הורסים את הקהילה העממית" מלמטה. הסכנה העיקרית נשקפה לפי תפיסה זאת מן היהדות, שהוגדרה "אנטי-גזע" (Gegenrasse) מכיוון שבניה נמנו עם האינטליגנציה ועם עלית החברה מעבר לשיעורם באוכלוסייה, וכן שמסיבות היסטוריות רכשה תכונות גנטיות "מחוללות התפוררות" (zersetzend) במיוחד שכבר חדרו עמוק לתוך "גוף העם הגרמני".

בכל הקשור למדיניות השמדת הצוענים, החשיבות המרכזית הנודעת לגזענות זו שאינה מוגבלת לאנטישמיות באה לידי ביטוי גם בוויכוח ההיסטוריונים בין ה"אינטנציונליסטים" ל"סטרוקטורליסטים" על הסיבות לרצח העם בידי הנאצים.³⁸ ה"אינטנציונליסטים" גרסו שהסיבה המכרעת לרצח העם היתה תכנית רצח אנטישמית כחלק מהשקפת העולם של היטלר. אולם אי אפשר להוכיח שתכנית כזאת לרצח היהודים התקיימה מלכתחילה, ואף לא נגד קרבנות האותנזיה או הצוענים, קבוצות שה"אינטנציונליסטים" אינם כוללים אותן בניתוחיהם. הם מעמידים את רצח העם בזיקה לאנטישמיות בלבד, אף שדווקא הם אלה שהיו צריכים לברר מדוע נרצחו הצוענים חרף המקום השולי כל כך שתפסו בהשקפת עולמו של היטלר.

ההסבר ה"סטרוקטורליסטי", לעומת זאת, מייחס משקל רב ל"הקצנה המצטברת" (kumulative Radikalisierung)³⁹ ברדיפה ובהשמדה הנציונל-סוציאליסטית, שנבעה מן המלחמה, מן היריבויות במשטר ומן הסתירות הפוליטיות שיצר המשטר הנציונל-סוציאליסטי עצמו. גישה זאת מיטיבה להסביר את הדינמיקה של רצח העם. היא גם מדגישה גורמים שאינם אינטנציונליים במובן הצר של המילה, כמו הקרייזים, הצייתנות והנאמנות לבעלי שררה, נאמנויות קבוצתיות, אינטרסים כלכליים או ההכחשה הפסיכולוגית של הרצח. אולם

³⁸ Michael Zimmermann, "Utopie und Praxis der Vernichtungspolitik in der NS-Diktatur: Überlegungen in vergleichender Absicht," in *WerkstattGeschichte*, 5 (June 1996), no. 13, pp. 60-71

³⁹ Hans Mommsen, in *Totalitarismus und Faschismus: Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse*, Munich, 1980, pp. 18-27, here p. 24; Mommsen, "Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem," in Gerhard Hirschfeld and Lothar Kettenacker (eds.), *Der "Führerstaat": Mythos und Realität: Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*, Stuttgart, 1981, pp. 43-69, here p. 56 (kumulative Radikalisierung) הוא ב-cumulus (גבעה) וב-radix (שורש) ואין הוא נקי מבעייתיות לשונית.

הגרסה הקיצונית של ה"סטרוקטורליזם" עלולה להעלים מן העין, על-ידי מטפוריקה מכנית בעייתית, את הכוחות המניעים שדחפו להשמדה: "משהופעלה במלואה, פיתחה השמדת הבלתי כשירים לעבודה דינמיקה משל עצמה. המנגנון הביורוקרטי שהוקם על-ידי אייכמן והיידריך פעל כאילו באורח אוטומטי".⁴⁰ פרט לכך, ה"סטרוקטורליסטים" היו שותפים עם ה"אינטנציונליסטים" לדעה שגרעין השקפת העולם הנציונל-סוציאליסטית טמון ב"גילויי האנטישמיות הגזענית של היטלר, הפרנואידיים בעליל והפנטיים".⁴¹ דעה זאת הביאה אותם להתעלם מרצח הצוענים.

דווקא לנוכח רצח עם זה נראות מרכזיותו של היטלר בהסבר ה"אינטנציונליסטי" וההמעטה במשקל כוונות הרצח בהסבר ה"סטרוקטורליסטי" כבעייתיות. ייתכן שאפשר להתגבר על מגבלותיהן של דרכי הסבר אלה על-ידי התייחסות לתפיסות הרואות בגזענות המודרנית כוח מניע במדיניות ההשמדה דווקא בשל מדעיותה כביכול המפוגגת עכבות, והתופסות את המשרד הראשי לביטחון הרייך כנושאה הבולט ביותר. משרד המשטרה הפלילית ברייך דוגמת אגף V של המשרד הראשי לביטחון הרייך, יחד עם ה-RHF, יצרו את המערכת המוסדית שיישמה את התורה הגזענית הלכה למעשה כעניין בעל קדימות ראשונה במעלה, במיוחד בכל הקשור ברדיפת הצוענים. ניסיון הסבר כזה, שאפשר להגדירו "קונצפטואליסטי", מדגיש את הכוונות להשמדת המונים ואת המוסדות שביצעו אותה מבלי להתמקד באופן גחמני באישיותו של היטלר, כדרך ההסבר ה"אינטנציונליסטי".

מעבר לקיומה של המערכת המוסדית שכללה את משרד המשטרה הפלילית ברייך ואת ה-RHF, ראוי לצרף למכלול השיקולים גם את נפילת הסייגים המוסריים לנוכח השמדת בני אדם, שציננה לאחר תחילת המלחמה (ובפרט לאחר המתקפה על ברית המועצות) דווקא את תשלובת מוקדי הכוח שכללה את הנהגת הס"ס ואת המשרד הראשי לביטחון הרייך. בנוסף, עלינו להתייחס לא רק לדינמיקה הפוליקרטית, אלא במידת מה גם לדינמיקה הפוליצינטרית שפעלה במדיניות הרצח הנציונל-סוציאליסטית אשר פגעה למשל בצוענים שישבו בסרביה, ובצורה מחרידה במיוחד בצוענים בני רומא תושבי חבל בורגלנד. פרט לכך שימשו ברצח הצוענים גורמים אקראיים, כמו עניינו של הימלר בחקר הצוענים שהתעורר רק ב-1942, הרחבת מחנה בירקנאו דווקא בסוף שנת 1942 ובתחילת 1943, ותחילת גירוש יהודי הונגריה באביב 1944. ולבסוף, אל לנו להתעלם מן המאבק התחרותי שפרץ בין משרד

⁴⁰ Hans Mommsen, "Die Realisierung des Utopischen: Die 'Endlösung der Judenfrage' im 'Dritten Reich'," in Wolfgang Wippermann (ed.), *Kontroversen um Hitler*, Frankfurt a.M., 1986, pp. 248-298, here p. 277f. מרטין ברושט מעלה טיעון דומה: "דווקא גם שלבים אחרונים אלה (בהשמדה ההמונית של היהודים) שאין ספק כי לא היו מתבצעים ללא אישורו של היטלר, אך שבלא קשר להתערבותו - שאין ידועות לנו לפרטיהן - מצביעים על האוטומטיקה הקטלנית שהחלה לפעול כאן, מלמדים שהשאלה בדבר פקודות מפורשות של היטלר היא בעלת חשיבות משנית בלבד בהקשר זה". Martin Broszat, in Eberhard Jäckel and Jürgen Rohwer (eds.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlußbildung und Verwirklichung*, Frankfurt a.M., 1987, pp. 179-184, here p. 184.
⁴¹ Mommsen, "Hitlers Stellung," p. 63

המשטרה הפלילית ברייך וה-RHF לבין אגף "מורשת אבות" בס"ס שנהנה מעידודו של הימלר, עם הצטרפותו של האחרון לחקר הצוענים ולהכרעות בענייני המדיניות כלפי הצוענים. ראייה כזאת, שהיא "סטרוקטורליסטית" בעיקרה, יכולה להוסיף דינמיקה להסבר ה"קונצפטואליסטי" המוצע, מכיוון שהיא מצרפת לניתוחו של רצח עם זה את התפקיד שמילאו בו גורמים שאינם אידאולוגיים במובן הצר של המילה.

בסיכומו של דבר, נותר לקבוע שרצח העם ממניעים גזעניים היה מה שייחד את המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי הצוענים לעומת המדיניות שהיתה נקוטה כלפיהם בגרמניה לפני כן. עם זאת, המשטר הנציונל-סוציאליסטי החל את דרכו בסוגיה זאת מן הבעיות שציינו את ה"מאבק בצוענים" המסורתי. מאבק זה נקלע למצב פרדוקסלי של מטרות סותרות, שהרי ביקש לגרש את הצוענים ולהפכם ליושבי קבע בעת ובעונה אחת; אלא שלא נמצא לו מקום לממש בו את שתי המטרות. הסינתזה הנציונל-סוציאליסטית הוליכה לרצח. המוות היה המקום היחיד שאפשר לאחד לאורך זמן גירוש עם ישיבת קבע.

מקור: "מדיניות ההשמדה הנאצית: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה"
, אולריך הרברט (עורך), יד ושם 2000, עמ' 13-69.